

## REZUMAT

Földi Imelda Friderika: *Comunitate evreiască și patrimoniu construit în Arad, 1867–1939* – teză de doctorat

Ideea principală a disertației a fost inventarierea și prezentarea patrimoniului construit al comunităților evreiești din Arad, din perspectiva unui sistem de criterii istorico-arhitecturale. Totuși, din cauza lacunelor în cercetarea de bază privind istoria comunității religioase, a devenit rapid evident că studiul arhitectural nu putea fi realizat fără o prezentare, fie și parțială, a istoriei comunității și a sistemului său instituțional.

Istoria și funcționarea unei comunități pot fi conturate prin prezentarea patrimoniului construit pe care aceasta l-a lăsat în urmă, contextualizând astfel acest patrimoniu și punându-l în paralel cu sistemul instituțional pe care l-a susținut. Așadar, disertația și-a propus un dublu obiectiv: prezentarea celor două comunități evreiești din Arad și a sistemului lor instituțional, precum și inventarierea patrimoniului construit care a găzduit acest sistem instituțional.

Prin „sistem instituțional” se înțelege totalitatea organizațiilor (asociații, fundații, institute) aflate sub administrarea comunității religioase și având scopuri religioase, caritabile, educaționale și culturale. Patrimoniul construit aferent acestui sistem instituțional include totalitatea clădirilor în care au funcționat astfel de organizații. Disertația tratează, pe de o parte, structura organizațională a comunității și, pe de altă parte, proiectele sale arhitecturale, incluzând și unele clădiri importante ridicate înaintea perioadei analizate, cum ar fi „Casa sinagogii și a școlii” (în limba maghiară „Alapház”) sau spitalul evreiesc.

În absența unei structuri centralizate și ierarhizate a cultului mozaic, diferitele comunități religioase evreiești – inclusiv cele din Arad – s-au bucurat de o autonomie relativă, atât din punct de vedere religios, cât și administrativ. Comunitatea religioasă funcționa și demara construcții ca și o persoană juridică, în funcție de deciziile proprii, adaptându-se resurselor sale financiare și capacităților sale. Lipsa unei autorități centrale a avut atât avantaje, cât și dezavantaje. Deși statul a oferit uneori sprijin financiar pentru întreținerea sistemului instituțional (de exemplu, subvenții pentru școala evreiască), responsabilitatea finală revenea tot comunității religioase și, implicit, membrilor săi, care plăteau impozite comunitare obligatorii, dar și donau voluntar. Rețeaua socială susținută de comunitate a oferit sprijin celor aflați în nevoie, asigurând, de exemplu, ajutor pentru săraci (donații în bani și lemne pentru adulții fără venituri, distribuție gratuită sau la preț redus de alimente la cantina populară, îmbrăcăminte pentru copiii școlari nevoiași etc.), îngrijire pentru bătrâni, bolnavi și orfani. Chiar și după dezvoltarea sistemului instituțional de stat, instituțiile evreiești și-au păstrat rolul,

adaptându-se tradițiilor religioase și culturale ale comunității. Importanța acestui aspect este ilustrată prin următorul citat:

*„Pentru progresul evreiesc, are o importanță istorică în țara noastră dacă instituțiile acestei comunități înfloresc, dacă în comunități există un spirit de sacrificiu și energie, și mai presus de toate, dacă în ea locuiește un suflet sfânt de credință și devoțiune sinceră, sau dacă, dimpotrivă, domnesc o apostazie rușinoasă, o lașitate și o indiferență lipsită de suflet.”<sup>1</sup>*

Scopul disertației este inventarierea și prezentarea sistemului instituțional al celor două comunități evreiești din Arad – cea neologă, formată imediat după Congresul Evreiesc, și cea ortodoxă, desprinsă din neologi în 1909 – precum și a patrimoniului arhitectural care a găzduit acest sistem.

Lucrarea își propune să răspundă la întrebarea privind modul în care cele două comunități religioase evreiești din Arad au funcționat între adoptarea legii de emancipare din 1867 și izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, precum și ce fel de organizații caritabile și culturale au administrat. Printre întrebările legate de sistemul instituțional se numără: când și cum au fost înființate aceste instituții? Ce atribuții specifice aveau? Cum erau finanțate? Care era structura lor și cine le conducea?

Teza de doctorat analizează, de asemenea, în ce fel de clădiri au funcționat aceste instituții, din ce surse au fost finanțate construcțiile, când și pe baza căror planuri au fost ridicate aceste edificii și ce stiluri arhitecturale le caracterizează.

Evreii au trăit în mod constant în orașul Arad începând cu prima jumătate a secolului al XVIII-lea. La 1 mai 1717, generalul-locotenent István Cosa, comandantul cetății Arad, a emis un act de protecție pentru Márkus Mayer și Éliás Izsák, interzicând, însă, stabilirea altor evrei în oraș. Un sfert de secol mai târziu, pe baza recensămintelor comitatului, în Arad trăiau deja șase familii evreiești, iar numărul acestora a început să crească lent, în ciuda vulnerabilității lor față de autorități în acea perioadă dificilă. Această tendință demografică pozitivă, valabilă și pentru întreaga populație a orașului, a continuat și s-a accentuat spre sfârșitul secolului. Prezența comunităților evreiești era caracteristică orașelor, inclusiv Aradului, în timp ce în comitat acestea erau răspândite sporadic. Conform recensământului din 1900, după Oradea, orașul Arad avea a doua cea mai numeroasă comunitate evreiască din Crișana și Banat.

---

<sup>1</sup> „A zsidó haladásra nézve történelmi fontossággal bír az hazánkban, vajon e községnek intézményei virágoznak-e, vajon benne áldozatkész tetterő és mindenkifölött vajon benne igaz hithűség és áhítat szent lelke lakik-e, vagy szégyenletes, gyáva hitehagyás s lelketlen közöny.” Löw Immanuel szegedi rabbi gyászbeszéde Steinhardt Jakab aradi rabbi temetésén. In Löw Immanuel beszédei 1874–1899. Szeged, Traub B. és Társa, 1900, p. 416.

Comunitatea neologă din Arad era una dintre cele mai mari și mai respectate din Ungaria acelei epoci.

Unul dintre cei mai remarcabili rabini ai acestei comunități „de spirit progresist” a fost Áron Chorin (Hranice, în prezent Republica Cehă, 1765/1766 – Arad, 24 august 1844), care a servit comunitatea din 1789 până la moartea sa survenită în 1844. Ca personalitate proeminentă a mișcărilor reformatoare ale vremii, a fost adesea atacat de rabini mai conservatori. În urma așa-numitei controversă a cegăi – o dispută referitoare la faptul dacă acest pește, numit cegă sau cegă de Tisa, era sau nu cușer –, Mordechai Benedict (Banet) l-a excomunicat pe Chorin. Potrivit rabinului Chorin, evreii nu constituie o naționalitate, ci o confesiune religioasă: evreii care trăiesc în Ungaria sunt de naționalitate maghiară, la fel ca romano-catolicii sau protestanții, care, în afară de apartenența religioasă, sunt și ei maghiari. În timpul rabinatului său, a acordat o importanță deosebită educației, contribuind activ la fondarea primei școli din Arad care oferea atât învățământ religios, cât și laic.

Tot în timpul mandatului său, comunitatea a construit așa-numita „Casă a sinagogii și școlii” (aproximativ între 1828 și 1832). Sinagoga comunității se află și astăzi în clădirea de la fosta Piață Árpád nr. 5 (în prezent str. Tribunalul Dobra nr. 10). Fațada și volumetria acestei clădiri cu două etaje, în stil clasicist, nu dezvăluie în niciun fel funcția sa sacră din interiorul clădirii. Modelul Casei de bază din Arad a fost probabil Stadttempel din Viena (Seitenstettengasse 4, sectorul I), inaugurat în 1826 și proiectat de arhitectul Joseph Georg Kornhäusel. Atât în sinagoga vieneză, cât și în cea din Arad se poate observa o tendință inovatoare în amenajarea și mobilierul interior: spre deosebire de tradiție, bimah-ul (platformă dedicată citirii Torei) nu a fost amplasat în centrul sălii, ci în fața sanctuarului numit Aron hakodeș, în imediata sa apropiere. De asemenea, orga sinagogii din Arad, construită în anii 1840, se înscrie în această tendință inovatoare, având drept scop reforma liturghiei din sinagogă și, în paralel, integrarea comunității evreiești în societatea majoritară. Criticii acestei tendințe – în special membrii comunităților conservatoare, în frunte cu rabini lor – vedeau în aceste inițiative o amenințare la adresa identității evreiești, pe care o asociau cu asimilarea completă și, implicit, cu dispariția iudaismului.

În secolul care a urmat activității lui Áron Chorin, până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, doar trei rabini au slujit comunitatea neologă din Arad, ceea ce a conferit stabilitate acesteia. Toți trei – Jakab Steinhardt, dr. Sándor Rosenberg și dr. Lajos Vágvölgyi – au continuat direcția modernizatoare promovată de Chorin.

Prima și una dintre cele mai importante instituții ale comunității evreiești din Arad a fost Chevra Kadisha (numită și societatea sfântă sau societatea de înmormântare), responsabilă

de ajutorarea celor nevoiași, îngrijirea bolnavilor și a muribunzilor, pregătirea defuncțiilor pentru înmormântarea conform tradițiilor evreiești și întreținerea cimitirului. Conform tradiției comunității, această societate a fost fondată la începutul secolului al XVIII-lea, iar primul său regulament a fost redactat în jurul anului 1750. În 1840, comunitatea a construit un spital aflat sub administrarea Chevra Kadisha. Clădirea spitalului, care există și astăzi, a suferit numeroase transformări de-a lungul secolului al XIX-lea, dar și-a păstrat funcția inițială până la Primul Război Mondial. În 1922, Chevra Kadisha a deschis în această clădire o Casă a Milei (în limba maghiară *Szeretetház*), destinată îngrijirii bătrânilor nevoiași.

Comunitatea neologă din Arad, în urma Compromisului din 1867 și a adoptării legii de emancipare a evreilor, a cunoscut o dezvoltare continuă, devenind o comunitate prosperă, fapt dovedit de extinsa sa rețea de instituții sociale și de patrimoniul construit aferent. Pentru întreținerea acestui sistem instituțional, membrii comunității au contribuit prin donații voluntare și prin taxa comunitară obligatorie. Cei mai generoși membri ai comunității au fost familiile baronilor Neumann de Végvár și Deutsch de Hatvan. Deși familia Deutsch, originară din Arad, s-a stabilit la Budapesta începând cu anii 1870, aceasta a sprijinit financiar în mod constant comunitatea evreiască din Arad.

După adoptarea legilor de emancipare a evreilor din 1867 și congresul evreiesc maghiar din 1868–69, comunitatea din Arad s-a reorganizat conform noului statut juridic, devenind oficial „Comunitatea Israelită din Arad”, dispunând de personalitate juridică. Deși denumirea sa oficială nu includea termenul „neolog”, comunitatea a urmat întotdeauna această direcție religioasă. Conform statutului său, comunitatea și-a definit responsabilitățile în trei domenii principale: religios, cultural și caritabil, prin întreținerea unui sistem de instituții. Comunitatea era condusă de un consiliu de reprezentanți ales de membrii săi, având autonomie deplină în luarea deciziilor. Partea administrativă era gestionată de conducerea comunității, formată din președinte, vicepreședinte, secretar general și conducătorii diferitelor departamente (departamentul cultului, administratorii sinagogii, departamentul școlar și departamentul financiar-economic). Rabinul era ales de „adunarea generală”, la care putea participa orice membru al comunității care plătea taxa comunitară și nu avea datorii.

În perioada Dualismului Austro-Ungar, comunitatea a demarat numeroase proiecte de construcție pentru a asigura funcționarea instituțiilor sale în condiții adecvate. Orfelinatul de băieți evrei, fondat în 1870 de Ignác Deutsch și deschis în 1874, a reprezentat un moment important în istoria îngrijirii orfanilor din Arad. Inițial, instituția a funcționat într-un imobil închiriat, dar în 1877 comunitatea a achiziționat o clădire proprie pe strada Lujza (în prezent str. Gavra), datorită donației generoase a soților Deutsch Bernát și Laura. Clădirea a fost

renovată și extinsă de mai multe ori pentru a răspunde nevoilor orfanilor. Fațada sa actuală datează din 1916, lucrările de renovare din această dată fiind executate după proiectul elaborat de arhitectul arădean Emil Tabakovits.

Îngrijirea fetelor orfane a fost o preocupare încă de la deschiderea orfelinatului pentru băieți, însă un orfelinat destinat fetelor a fost inaugurat abia în 1926, la mai bine de jumătate de secol mai târziu, într-o locație temporară – clădirea fostei cantine publice evreiești. În 1894, Asociația Femeilor Israelite din Arad a creat un fond pentru construirea unui orfelinat de fete, dar acesta a crescut lent. În 1896, Eliza Fischer, o comerciantă bogată de vin și producătoare de oțet din Arad, a lăsat prin testament un fond pentru construirea unui orfelinat de fete și pentru acoperirea cheltuielilor de funcționare. Câțiva ani mai târziu, Fischer Eliza a decis să își pună în aplicare planul încă în timpul vieții sale. În 1905, ea a vizitat Budapesta și Viena împreună cu arhitectul arădean Lajos Szántay pentru a studia instituțiile similare de acolo. Orfelinatul de fete din Arad și clădirea sa anexă au fost finalizate în jurul anului 1907, dar un conflict între comanditară și antreprenorul local József Frick a dus la un proces îndelungat. În urma acestuia, Fischer a decis să nu deschidă instituția, iar presa locală a început să numească clădirea „zárвахáz” (joc de cuvinte în limba maghiară compus din *zárva*, adică închis și *árva*, adică orfan). După moartea lui Fischer comunitatea a moștenit complexul de clădiri, iar orfelinatul s-a mutat în Palatul Fischer în 1930.

Școala întreținută de comunitate funcționa în sălile amenajate la etajele întâi și al doilea ale „Casei sinagogii și școlii” (în limba maghiară „Alapház”). Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, această soluție a devenit problematică, atât din cauza spațiului insuficient, cât și a reglementărilor sanitare în vigoare, asupra cărora autoritățile au atras atenția comunității. În 1902 s-a înființat un fond pentru construcția unei noi școli, însă clădirea a putut fi ridicată abia în 1904–1905, datorită unei donații generoase din partea familiei Neumann. Planurile au fost realizate de firma arhitecților arădeni Zsigmond Fodor și Sándor Reisinger, care s-au ocupat și de execuție.

Îngrijirea vârstnicilor era gestionată de Chevra Kadisha. În 1890 s-a înființat un „fond pentru căminul celor nevoiași”, destinat membrilor vârstnici și inactivi ai Chevra Kadisha. Două decenii mai târziu, două donații importante au permis organizarea unui cămin pentru bătrâni. Ignác Spitzer și Béla Haas au lăsat sume considerabile prin testament pentru îngrijirea vârstnicilor, permițând astfel comunității să construiască, între 1912 și 1913, clădirea căminului pentru bătrâni. Proiectul a fost realizat de arhitecții Zsigmond Fodor și Sándor Reisinger, iar execuția a fost încredințată lui Emil Tabakovits.

La începutul secolului al XX-lea comunitatea a luat în considerare construirea unei noi sinagogi. La începutul anului 1904 l-au invitat pe renumitul arhitect Lipót Baumhorn la Arad, iar acesta a asistat la alegerea terenului. Comunitatea arădeană dorea să construiască o sinagogă inspirată de cea din Seghedin (Szeged, Ungaria) inaugurată în 1903, dar ideea nu a fost unanim acceptată nici în cadrul comunității, nici în rândul locuitorilor orașului. Din cauza problemelor legate de teren și, cel mai probabil, a dificultăților financiare, comunitatea nu a reușit să demareze proiectul celei de-a doua sinagogi. Izbucnirea Primului Război Mondial și condițiile nefavorabile din perioada interbelică au împiedicat realizarea acestui plan.

Perioada interbelică a marcat înființarea Casei de Cultură Evreiască din Arad și deschiderea celui de-al doilea cimitir evreiesc, împreună cu construcția casei sale funerare, acestea fiind considerate cele mai importante realizări ale comunității neologe în acest interval de timp.

Deși comunitatea ortodoxă aspira la autonomie încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, separarea sa de comunitatea neologă și constituirea oficială a avut loc abia în 1909. În 1921, comunitatea ortodoxă avea un număr total de 2.000 de membri, dintre care 300 plăteau taxa comunitară. În același an, comunitatea neologă număra 8.000 de membri, dintre care 1.732 contribuiau cu taxe. Comunitatea ortodoxă era inferioară celei neologe atât ca mărime, cât și ca importanță, iar acest aspect s-a reflectat și în construcțiile sale: între momentul înființării și izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, a ridicat doar o sinagogă și o baie rituală (*mikve*). Sinagoga există și astăzi, însă baia rituală nu s-a păstrat. În Arad, aproape un secol s-a scurs între construcția celor două sinagogi – cea neologă și cea ortodoxă. În final, comunitatea neologă nu a reușit să ridice o nouă sinagogă, folosind sinagoga construită la finanșul anilor 1820. În schimb, ortodocșii separați de comunitatea neologă și-au realizat planurile în funcție de resursele și posibilitățile lor.

Sistemul instituțional al comunității evreiești prezentat în teza de doctorat, alături de patrimoniul construit care i-a servit drept adăpost, este unic în istoria confesiunilor religioase din Arad și ocupă un loc semnificativ și în istoria evreimii din Ungaria, deși fenomenul nu este singular în rândul comunităților evreiești.

În ceea ce privește construcțiile creștine din Arad, în perioada cuprinsă între Compromisul din 1867 și al Doilea Război Mondial, acestea au fost dominate de edificii sacre, respectiv biserici, și clădiri de raport destinate investițiilor. Totuși, există și exemple de clădiri destinate unor instituții culturale (Casa de Cultură a Minorităților) și educaționale (Seminarul Teologic Ortodox Român). Un exemplu remarcabil al arhitecturii ecleziastice romano-catolice de la începutul secolului al XX-lea este biserica și complexul monastic al minorităților, ridicate

între 1902 și 1911 după planurile lui Emil Tabakovits. Acest ansamblu a fost construit pe locul unei biserici baroce din secolul al XVIII-lea, care fusese demolată, și este considerat unul dintre cele mai mari proiecte catolice din oraș pentru acea perioadă. În anii 1920, în curtea interioară a complexului monastic și al clădirii de raport a minorităților a fost ridicată Casa de Cultură a Minorităților.

Dintre confesiunile protestante, doar Biserica Evanghelică a realizat construcții în această perioadă: „Biserica Roșie” și clădirea de raport adiacentă au fost ridicate între 1905 și 1906, conform planurilor arhitectului Lajos Szántay.

Biserica Ortodoxă Sârbă a construit, în jurul anului 1908, Palatul Episcopal Sârbesc, care includea atât un imobil de raport, cât și un sediu administrativ, proiectat de Emil Tabakovits. Biserica Ortodoxă Română a ridicat în 1885 clădirea fostului seminar teologic situat pe strada Sina (astăzi str. Academia Teologică nr. 9).

Construcțiile realizate de comunitățile creștine nu au servit scopuri caritabile și culturale în aceeași măsură ca cele evreiești. Acest fapt se poate explica prin faptul că instituțiile de stat le satisfăceau nevoile, în timp ce comunitatea evreiască era supusă unor reglementări și prescripții religioase specifice, la care instituțiile de stat nu se puteau adapta. Un exemplu relevant în acest sens este respectarea regulilor alimentare cușer, care a jucat un rol central în gestionarea spitalului evreiesc și a celorlalte instituții aflate sub patronajul comunității evreiești.

Un sistem instituțional similar celui al comunității neologe din Arad și al patrimoniului construit aferent acestuia poate fi găsit la Budapesta. „Comunitatea Israelită din Pesta”, care reunea cea mai mare parte a evreimii budapestane și urma direcția neologă, întreținea un sistem instituțional social și cultural extins, considerat cel mai mare din Ungaria în aceea perioadă. Ca urmare a migrației continue, populația evreiască din Budapesta a crescut rapid, de la 70.879 de persoane în 1880 la aproape de trei ori mai mult, 203.687 în 1910. La sfârșitul anilor 1920 numărul membrilor Comunității Israelite din Pesta era estimat la 250.000, dintre care aproximativ 57.000 erau și membri plătitori de taxe.

În perioada Dualismului Austro-Ungar Comunitatea Israelită din Pesta a întreținut un spital general și unul pentru copii, școli, orfelinate pentru băieți și fete, un institut pentru surdomuți (în limba maghiară „Izraelita Siketnémák Országos Intézete”), un institut pentru nevăzători, un cămin pentru vârstnici, un azil pentru femei însărcinate și un cămin de caritate pentru ajutorarea evreilor săraci. Între cele două războaie mondiale comunitatea avea deja patru sinagogi. Sinagoga din strada Dohány a fost construită între 1854–1859, după planurile lui Ludwig Förster. Comunitatea a ridicat sinagoga din strada Rumbach Sebestyén între 1870–

1872 pentru membrii săi care urmau curentul ortodox, după planurile tânărului Otto Wagner, aflat atunci la începutul remarcabilei sale cariere, în timp ce era angajat în biroul lui Theophil Hansen din Viena. Sinagoga din Angyalföld (Dózsa György út 55) a fost construită în 1909, iar cea din Ferencváros (str. Páva nr. 39) între 1921–1924, ambele fiind proiectate de Baumhorn Lipót.

Deși la Budapesta existau mai multe comunități evreiești independente, ceea ce a dus la o anumită fragmentare a populației evreiești din capitală, Comunitatea Israelită din Pesta, datorită dimensiunii sale – principiul conform căruia o comunitate mai mare atrage venituri mai mari din taxele de cult și dispune de resurse financiare mai importante – a reușit să creeze și să întrețină un sistem instituțional remarcabil chiar și la nivel european. La Arad, comunitatea neologă, mult mai mică decât cea din Pesta, a construit și a întreținut un sistem instituțional mult mai modest, dar bazat pe aceleași principii, reușind astfel să satisfacă nevoile caritative și culturale ale comunității.

În timp ce la Timișoara numărul evreilor era aproximativ egal cu cel din Arad, nu putem vorbi despre un sistem instituțional și un patrimoniu construit de aceeași amploare. Acest lucru poate fi explicat prin faptul că, în timp ce la Arad a existat o singură comunitate evreiască unificată (Comunitatea Israelită din Arad, de orientare neologă) până la separarea ortodocșilor în 1909, la Timișoara au existat mai multe comunități distincte. În perioada Dualismului Austro-Ungar proporția evreilor raportată la populația totală a orașului a fost de aproximativ 10% (în 1900, dintr-o populație totală de 53.033 locuitori, 5.916 erau evrei, reprezentând aproximativ 11,15%). În a doua jumătate a secolului al XIX-lea au fost construite patru sinagogi și case de rugăciune, care există și astăzi. Comunitatea așkenază a ridicat sinagoga din centru (str. Mărășești nr. 6, cunoscută și sub numele de „Sinagoga din Cetate”) în jurul anului 1865. Sinagoga comunității ortodoxe din cartierul Iosefin a fost construită în 1895, iar sinagoga comunității status quo ante din Fabric a fost realizată între 1897–1899, după planurile lui Baumhorn Lipót. Comunitatea ortodoxă din Fabric și-a construit propria casă de rugăciune între anii 1900–1901 (str. Ion Creangă nr. 16). Această fragmentare a redus posibilitățile financiare necesare întreținerii sistemului instituțional și realizării de noi construcții.

Cercetarea integrată a istoriei instituțiilor comunităților evreiești și a arhitecturii acestora se află încă într-un stadiu incipient, dar poate reprezenta o direcție importantă pentru viitoarele studii. De exemplu, pentru Budapesta nu există încă o lucrare cuprinzătoare care să trateze simultan istoria instituțiilor și clădirile care le-au găzduit.

În cazul Aradului, un demers important ar fi o cercetare mai detaliată focusată pe instituția Chevra Kadisha într-un studiu independent, care să analizeze una dintre cele mai

importante activități ale acestei societăți religioase – organizarea înmormântărilor și administrarea cimitirelor, inclusiv ridicarea monumentelor funerare.